

DIYANET DERGİSİ

DİNİ - İLMİ - EDEBİ
ÜÇ AYLIK DERGİ

Ekim - Kasım - Aralık
1991

Cilt : 27 Sayı : 4

Diyanet İşleri
Başkanlığı Adına
İmtiyaz Sahibi

Ahmet GÜL

Dini Yayınlar Dairesi
Başkanı

Yazı İşleri Müdürü
Orhan BALCI
Sürelî Yayınlar
Şube Müdürü

Mali Koordinatör
Salim GÜNEY

Yazı Tetkik Kurulu

Orhan BALCI

İbrahim URAL

Ekrem KELEŞ

Yayına Hazırlayanlar

Bilal KOÇ

Seyfeddin ERŞAHİN

Dr. Mediha Eldem Sk.
No. 33

Tlf.: 135 52 73

Kocatepe / ANKARA

Dizgi ve Baskı

AYYILDIZ

MATBAASI A.Ş.

342 33 16 - 342 17 07

ANKARA

BU SAYIDA

İman ve Küfür Lütfi ŞENTÜRK	3 - 16
Toplum Barışında İslâmın Rolü Halit GÜLER	17 - 31
Na't-ı Şerif (Şiir) İtrî	32
Kur'an-ı Kerim Nasıl Bir Kitaptır Na- sıl Anladılar, Nasıl Anlıyoruz, Nasıl Anlamalıyız? Prof. Dr. İsmail CERRAHOĞLU	33 - 53
Şiir Ö. Nasuhî BİLMEN	54
Osmanlıların Son Döneminde Dingörev- lisi Yetiştirme Çabaları Üzerine Bazı Gözlemler Doç. Dr. Nesimi YAZICI	55-123
Minareler (Şiir) Gültekin SAMANOĞLU	124
Ebezâde Şerif Ahmed Efendi ile Bir Mülakât ve Bazı Belgeler Yrd. Doç. Dr. Mustafa ÖCAL	125-146
Cami ve Sosyal Hayattaki Yeri Dr. Mustafa KILIÇ	147-159
Na't (Şiir) III. Sultan Ahmet Han	160
Kur'an-ı Kerim'de Öğretim Kavramı ve Vahiy Doç. Dr. Bayraktar BAYRAKLI	161-189
Gizli El (Şiir) A. Ulvi KURUCU	190
Vakfiyelere Göre Din Görevlilerinde Aranan Özellikler ve Sağlanan Ekonomik İmkanlar Dr. İbrahim ATEŞ	191-227
Terkib-i Bend (Şiir) Bağdatlı RÜHİ	228

İslam Toplumu VE Toplum Hayatında Câmi'nin Yeri

Müşirül HAK*

Çev. Ahmet GÜÇ**

1958y yılında Tokya'da doğdu. Orta öğrenimini Kastamonu İmam-Hatip Lisesi'nde tamamladı. 1983 yılında Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. 1976-84 yılları arasında Diyanet İşleri Başkanlığı'na bağlı olarak İmam-Hatiplik görevinde bulundu. 1984'te aynı fakülteye Dinler Tarihi Araştırma Görevlisi olarak girdi. "Üç Büyük Dinde Kurban" konusunda Yüksek Lisans çalışması yaptı. Halen görevine devam etmekte olup "İlahî Dinlerde Ma'bed" konusunda doktora çalışması yapmaktadır.

Kur'an'ın yalnız bir Allah'a itaata ve Peygamber Hz. Muhammed'in otoritesi önünde teslim olmaya daveti⁽¹⁾; Arapların yaşamış olduğu geçmişten tam bir kopma demektir. Bu davet, onların sadese dîni inanç ve uygulamaların altüst etmekle kalmayıp aynı zamanda "toplum" kavramına yeni bir yön ve anlam da verdi. Bir toplum halinde yaşama şuuruna sahip olan Araplar, daha çok hususi bir toplum görünümünde idiler. Genellikle kendi edebiyatları

(*) "The Muslim Community and the Place of Mosque in Its Life" adıyla "Studies in Islâm" da (Ekim, 1978), 221-228. sayfalar arasında yayınlanmış olan bu makalenin dipnotları tarafımızdan eklenmiştir.

(**) Uludağ Üniv. İlahiyat Fakültesi Araştırma Görevlisi.

(1) "Allah'a ve Resûlüne itaat edin.." şeklindeki ilâhî emir, Kur'an'ın pek çok yerinde geçmektedir. Bkz. Âl-i İmran, 3/32, 132; Nisâ, 4/59; Mâide, 5/92; Enfâl 8/1, 20; Tâhâ, 20/90; Nûr, 24/54, 56; Muhammed, 47/33; Mücadele, 58/13; Teğâbün, 64/12, 16.

vasıtasıyla tanıdığımız tarihleri, evrensel bir Tanrı'ya ibadet etme noktasında birleşmiş olmalarına rağmen, kendi dışındaki insanları cemaatlerine çekebilecek hayatî "bağ"ı hâlâ ele geçiremediklerini anlatmaktadır. Onların durumunda, birleştirici "bağ", sadece bir kabileye mensup olmaktı. Şöyle ki: Din, kesinlikle birleştirici bir unsur (bağ) değildi. Doğru ve yanlış, herhangi bir dîni kural esas alınarak değil de, ancak belli bir kabileye üye olma esâsına göre belirlenirdi. Kişi, âit olduğu kabile fertlerine karşı herhangi bir yanlışlık yapmaktan kendisini alıkoyan, herkes tarafından benimsenmiş kabile kurallarını ihlâl etmediği sürece, kendi arkadaşları nazârında daima haklı sayılırdı. Başkaları kendisini dışlamadığı sürece fert, kabile mensuplarının himayesi altında idi. Böylece, ibadet şekilleri açısından biri diğerinden farklı görünmemesine rağmen, her kabile bir topluluktur. Gerçekten de İslâm, onların sosyal yapısında gözle görülür bir değişiklik meydana getirdi.

İslâm toplumuna geçildiğinde kabile birliği, birleştirici unsur olarak müessiriyetini daha fazla devam ettiremedi. Yeni toplumun hayatındaki merkezî yeri alan artık Allah'dı. Allah'a inanan ve O'nun emirleri doğrultusunda hareket eden herkes, bu yeni toplumun gerçek üyesi oldu. Doğru ve yanlışla karar vermede ölçü, artık Kur'ân ve Peygamber'di. Bununla beraber, kabile dönemine âit bazı inançlar, ancak yeni anlamlar kazandırmak sûretiyle korundu. Meselâ, Arap kabile örfünde, ister haklı, ister haksız olsun, herkes diğer kabile üyeleri tarafından desteklenmek zorundaydı. İşte bu beraberlik İslâm toplumunda, ancak daha üstün bir ideal uğruna devam ettirildi. Bu defasında Peygamber yanında bulunanlara, "İster zâlim, ister mazlum olsun, din kardeşlerine yardım etmeleri gerektiğini" söylemişti. Bu, o güne kadar hiç duyulmamış ve alışık olunmayan bir tavsiyeydi. O kadar ki, orada bulunanlar bu sözü Peygamber'den doğru olarak işittiklerine inanamadılar. Bunun üzerine, "Ey Allah Resûlü! Zulme uğrayan kardeşlerimize yardımı anlıyoruz, fakat zâlimlere nasıl yardım edebiliriz?" diye sordular. Peygamber, "Onların kötülük yapmasına engel olun, bu şekilde onlara yardım etmiş olursunuz" buyurdu.⁽²⁾ Peygamber'in bu tavsiyesi Kur'ân'ın öğütlerine tamamen uygundu. Nitekim Kur'ân onlardan şunu istiyordu :

(2) Buhâri, Mezâlim, 4; İkrâh, 7; Tirmizî, Fiten, 68; Dârimî, Rikak, 40; Ahmed b. Hanbel, III, 99, 201.

“Ey iman edenler! Adâleti titizlikle ayakta tutun, kendiniz, ana babanız ve akrabanız aleyhinde de olsa Allah için şahidlik eden kimseler olun. (Haklarında şâhidlik ettikleriniz) zengin olsunlar, fakir olsunlar Allah onlara (sizden) daha yakındır. Hislerinize uyup adâletten sapmayın, (şâhidliği) eğer büker, yahut şâhidlik etmekten kaçırırsanız (biliniz ki) Allah yaptıklarımızdan haberdardır.”⁽³⁾ Böylece, Allah’ın birliğine inanmaları Peygamber’in otoritesine boyun eğmeleri ve Kur’ân’ı kendilerine hayat düsturu olarak kabul etmeleri şartıyla, üyeliği herkese açık olan yeni bir sosyal düzen başlatılmış oldu. Onun için bu yeni toplum, Allah tarafından belirlenen sınırlar (hudûdullah) içerisinde yaşamak ve hareket etmek zorundaydı. Hiç kimsenin bu sınırları çiğnemesine göz yumulmadığı gibi, çiğneyenler de hak ettikleri cezaya çarptırılırdı.

Medineli ilk müslüman grubundan, Akabe’de Peygamber’e bîat etmeleri istenmişti. Bîatın yapıldığı ortam ve şartlar, bu toplumun oluşacağı konusunda hiç bir şüphe bırakmamıştı. Onlar, hep birlikte aşağıdaki sözleri tekrar etmişlerdi :

“Bizler; Allah’a şirk koşmayacağımıza, hırsızlık yapmayacağımız, zinâyaya yaklaşmayacağımıza, çocuklarımızı öldürmeyeceğimize, komşularımıza iftira etmeyeceğimize dâir Peygamber’e söz veriyoruz, bîat ediyoruz. Şayet böyle davranırsak, Cennet bizim olacaktır; eğer bu günahlardan herhangi birini işlersek, bu dünyada cezalandırılacağız ve bu, işlediklerimize karşılık bir keffâret sayılacaktır; eğer günahın cezası kıyamet gününe kadar ertelenirse, o zaman bizi cezalandırma veya bizi affetme konusunda karar Allah’a âittir.”⁽⁴⁾

İyi organize edilmiş bir toplumun ortaya çıkacağını belki de hiç kimsenin aklından geçirmediği daha birinci Akabe Bîatı sırasında, yapacakları yanlış hareketten dolayı kendilerini cezalandırabilecek bir otoriteye boyun eğmeyi Medine’li öncülerin seve seve kabul etmeleri gerçekten dikkate değer bir husustur. Bu otorite, Peygamber’den başkası değildi; insanlar, Allah’a olduğu kadar, ona da itaat etmek zorundaydı. Herhangi birinin Peygamber’in bu otoritesine başkaldırması, onun toplum üyeliğine son verilmesi için yeterliydi. Aynı zamanda bu toplum üyeliği, Allah’ın emir ve yasaklarını çiğnemediği sürece, kişiyi hem bu dünyada, hem de öteki

(3) Nisâ, 4/135.

(4) İbn Hişm, es-Sîretü’n-Nebevîyye, Mısır, 1375/1955, I-II, 433; İbn Sa’d, et Tabakâtü’l-Kübrâ Beyrut, ts. I, 220.

dünyada Allah'tan bol mükâfatlar almaya hak kazandırır. Kur'ân'a göre, İslâm toplumunun mensupları namazlarını devamlı kılarlar ve mü'min kardeşlerine adâletli davranırlar.⁽⁵⁾ Onlar birbirlerine karşı son derece merhametlidirler, fakat Allah'ın koyduğu sınırlar (*hudûdullah*) konusunda, inanmayanlara karşı acımasızdırlar.⁽⁶⁾ Onlar, özellikle birbirlerine karşı saygısızlık ve küstahlık ihtiva eden eski alışkanlıklarını terketmek zorundaydılar. İslâm toplumunun inanç ve ahlâk esasları Kur'ân tarafından şu şekilde ortaya konmuştur :

“Allah'a ibâdet edin ve O'na hiç bir şeyi ortak koşmayın. Ana babaya, akrabaya, yetimlere, yoksullara, yakın komşuya (eş, dost ve arkadaş), uzak komşuya, yolcuya, ellerinizin altında bulunanlara (köle, câriye, hizmetçi ve benzerlerine) iyi davranın; Allah kendini beğenen ve dâima böbürlenene kimseyi sevmez.”

Böylece Peygamber döneminde ortaya çıkan (oluşan) İslâm toplumu, ırk, renk, dil ve milliyet sınırlarını aşan inanç birliği esası üzerine kurulmuştu. Kur'ân'ın toplum tarafından bir kânun, Peygamber'in de bir önder olarak kabul edilmesi tek şarttı.

Fakat Peygamber'in ölümünden sonra toplum nasıl ayakta kalacaktı! Allah ile doğrudan temas kurabilen sadece Peygamber'di ve kritik anlarda yalnız o ilâhî vahiy alabiliyordu. Fakat onlar ona o denli bağlıydılar ki Peygamber'in ölüm haberini aldıklarında buna inanmayı kabul etmek istemediler. Hz. Ömer, Peygamber'in öldüğünü duyduğunda, o kadar sarsılmıştı ki onun öldüğünü söylemeye cesaret edenleri öldüreceğini bile söylemişti. Yalnız Hz. Ebu Bekir ileriye atılarak şunları söyledi :

“Muhammed'e tapanlar varsa, bilsinler ki O ölmüştür. Fakat Allah'a ibâdet edenlerin de bilmeleri gerekir ki O ebediyen yaşayacak; ölüm aslâ O'na ulaşamayacaktır.”⁽⁸⁾ Bu sözlerden sonra, halkın heyecanı yatıştı ve bir süre sonra Ebu Bekir, toplumu idare etmek için halife seçildi. Fakat o, Peygamber gibi Allah'tan vahiy almıyordu. Aynı şekilde —Peygamber dışında— hiç kimse vahiy alma imkânına sahip değildi. Ebu Bekir onların yalnız âmiri (emi-

(5) Bkz. En'ân, 6/92; Mü'minûn, 23/8-9; Meâric, 70/32-34.

(6) Bkz. Fetih, 48/29.

(7) Nisâ, 4/36.

(8) İbn Hişam, a.g.e., IV, 306; İbn Sa'd, a.g.e., II, 264 vd.

ru'l-mü'minin) idi.

Peygamber sağlığında sık sık ashâbına, âmirlerine itaat etmelerini tavsiye etmişti. Fakat bu, âmire kayıtsız şartsız itaat anlamına gelmiyordu. 'Kendisine mutlak itaat edip etmeyeceklerini' soran Hz. Ömer'e, sorusuna cevap vermek üzere ayağa kalkan bir bedevi tarafından, halkın itaat konusundaki hisleri güzel bir şekilde açıklanmıştı. Bedevi Hz. Ömer'e, Allah'ın emirlerine bağlı kaldığı sürece kendisine itaat edileceğini, fakat Allah'ın emirlerini çiğnediği takdirde kesin olarak boynunun vurulacağını söylemişti.⁽⁹⁾ Cevap yerindeydi fakat bu, şüphesiz büyük bir sorunun ortaya çıkmasına sebep oldu: Allah'ın emirlerinin çiğnenip çiğnenmediğine kim karar verecekti?

Peygamber, toplum problemlerine istişare yoluyla karar verilmesi gerektiğini defalarca söylemişti. Böylece, bizzat toplumun işlerinden sorumlu olacak olan, toplumun kendi kolektif şuuru (*consensus of the community*) olacaktır. Peygamber, toplumun bir bütün halinde aslâ hataya düşmeyeceğine dâir teminatta bulunduğu için, kolektif şuur, toplumun kendisine bağlı olduğu eksen haline geldi. Bu noktadan bakılınca, İslâm toplumunun hayatında câmi müessesesi gözardı edilemeyecek derecede önemli bir yer işgal eder.

Burada câmi'yi, sadece tuğla ve kireçten müteşekkil bir yapı olarak görmemelidir. Bina yalnızca beraberlik ve uzlaşma sembolüdür. Câmi birlik sembolü olarak âit olma ve beraberlik duygusu sağladığı için, İslâm toplum hayatında binalar önemi bir yere sahiptir. Câmi özel mülkiyet haline getirilemez, kiralanamaz veya satılamaz. İster iyi, ister kötü niyetle olsun, her câmi'ye saygısızlıkta bulunmak topluma hakarete bulunmak demektir. Böylece câmi ve toplum bir arada var olur; biri olmadan diğeri yaşayamaz. Medine'ye varır varmaz Peygamber'in ilk yaptığı iş, toplumun idare ve haberleşme merkezi olan, bir mescid yapmak oldu. İnananlar ibâdet etmek, meselelerine Peygamber tarafından çözüm bulunmak, problemlerini tartışmak ve yabancı hükümet temsilcilerini kabul etmek için oraya geliyorlardı. Câmi onların ibâdet yeri, parlamentosu, idâre yeri, hükümet binası, toplantı yerleri, öğrenim merkezleri, kısaca onların her şeyi idi. Bundan dolayı müslümanlara, yerleştik-

(9) Bkz. Mevdûdi, *Hilâfet ve Saltanat* (trc. Ali Genceli), İstanbul, 1972, sh. 120.

leri her yerde bir câmi yapmaları tavsiye edilmiştir.⁽¹⁰⁾ Ortaçağ İslâm beldeleri mîmâri araştırmaları, genellikle şehirlerin bir câmi çevresinde kuruldukları gerçeğini ortaya koyar. Böylece câmi'den farklı yönlerde yaşayan müslümanlar, câmi çevresinde, ona kolayca gelebilecek şekilde ve eşit uzaklıkta kümelenirdi. Yönetimdeki kişilerin evleri genellikle câmi'ye yakın inşâ edilirdi. Bu onların, câmi'nin muhafazasına karşı sorumluluklarının bir göstergesiydi. İlk dönemin tüm meşhur okulları câmilerde yerleştirilmişlerdi; aynı zamanda orada önemli siyasi kararlar alınırdı. Bunlar, binâlara ilgi gösterildiği sürece, câmi'nin fonksiyon yönleriydi. Fakat câmi müessesesi, bu şekilde binâların dört duvarı içerisinde sınırlı kalmadı.

Müslümanların toplum hayatında câmi'nin rolü o derecede önemli idi ki uzun süre câmi, tüm toplum üzerinde bir kontrol mekanizması olarak görev yaptı. Câmi, Kur'ân'ın şu buyruğunu kendilerine hayat düsturu edinen insanlara destek ve umut verdi :

"Hep birlikte Allah'ın ipine (İslâm'a Kur'ân'a) sınıksız yapışın; parçalanmayın. Allah'ın size olan nimetlerini hatırlayın : Hani siz birbirinize düşman kişiler idiniz de O, gönüllerinizi birleştirmiş ve O'nun nimeti sayesinde kardeş kimseler olmuştunuz. Yine siz, bir ateş çukurunun tam kenarında iken oradan da sizi O kurtarmıştı. İşte Allah size âyetlerini böyle açıklar ki doğru yolu bulasınız."⁽¹¹⁾

İnsanları iyiliğe davet ve kötülükten alıkoyma işi, sadece insanlar toplumuna has değildir. Bir müslüman olarak toplumun her üyesi dünya işlerinde görev almaya ve tüm dünyayı sanki kendisininmiş gibi düşünmeye mecburdur. Bir müslümanın bunda hata yapması halinde, yalnız kendisine değil, aynı zamanda toplumuna ve hatta tüm dünyaya zararı dokunacaktır. Hata yapanlar başkalarıdır bahansıyle o müslüman sorumluluktan kurtulamaz. Peygamber ashâbına, yeryüzünün ıslâhı ile bizzat ilgilenmelerini önemle belirtmiştir. Bir defasında o, arkadaşlarına, dünya işlerinde aktif görev almaktan kaçınanların durumunu şu örnekle anlatmıştı :

"İki güverteli bir gemide yolculuk yapan insanlar var. İhtiyaç hissettikleri su geminin üst güvertesinde. Alt güvertedeki yolcular su ihtiyaçlarını gidermek için her defasında yukarıya çıkmak

(10) Bkz. Buhâri, Salât, 65; Müslim, Mesâcid, 24, 25; Tirmizî, Salât, 12; Ebû Davud, Tatavvu'l, 1; Nesâf, Mesâcid, 1.

(11) Âl-i İmran, 3/103.

zorundaydılar. Bu durum üst güvertedeki insanları rahatsız ettiği için, üst güverteye çıkış kapısını kapatırlar. Neticede, alt güverte- den bazı kişiler, suyu doğrudan denizden almak için geminin taba- nında bir delik açmaya karar verirler. Bu, ciddi ve mutlaka tedbir alınması gereken bir durumdur. Eğer üst güvertedeki yolcular hiç bir şey yapmaz ve aşağıdaki yolcular da deliği açanlara mâni ol- mazlarsa, her ne kadar yolculardan pek çoğunun deliği açanlara doğ- rudan yapacakları bir şeyleri yoksa da, gerçekte hepsi de suda bo- ğulacaklardır.”(12)

Bu tavsiye kesinlikle her iki grubun da müslüman olduğu hal- lerde tatbik edilecek anlamına gelmez. Eğer öyle olsaydı, o zaman bizim de, beraber seyahat ettiğimiz gemide, diğerlerinin delik aç- masına müsaade etmemiz gerekirdi.

Kur’ân’ın ‘en hayırlı ümmet’ adını verdiği(13) toplum, ancak her müslümanın yeryüzünün ıslâhı (îmârı) için kendisini Allah’ın huzurunda sorumlu sayması halinde ayakta kalabilir. Peygamber, “Hepiniz çobansınız ve her çobana bir gün sürüsünün durumundan mutlaka hesap sorulacaktır” buyurur.(14) Bu yolla, belli bir zümre gibi görünen inananlar toplumu, dünya işleriyle ilgilenmesi ve gö- rev üstlenmesi sebebiyle, gerçekte herkesi bünyesine alan bir top- lum haline gelir.

Görüyoruz ki İslâm’da, Peygamber’den sonra mutlak ve ya- nılmaz bir otorite yoktur. Kollektif şuur *consensus of the commu- nity*), toplum hayatında gerçek itici güç olmuştur. Bu güç câmi şeklinde sembolize edilmiştir. İslâm toplumunun, kendi tarihi bo- yunca üstlenmek zorunda kaldığı uzun ve meşakkatli yolculuk, an- cak kendilerinden önce toplumda nurlu bir aydınlık ev olarak câmi- nin mevcut olması sebebiyle mümkün olabilmıştır. Hukuk, teoloji, felsefe ve diğer bilimlerin gelişmesi, gerekli teşvik ve himayesi sağ- lanan ve câmi şeklinde müşahhas hale gelen kollektif şuur saye- sinde olmuştur. Bununla beraber, öyle bir zaman geldi ki toplum,

(12) Buhâri, Şirket, 6; Şehâdât, 30; Tirmizî, Fiten, 12; Ahmed b. Hanbel, IV, 268, 269, 270, 273.

(13) Bkz. Âl-i İmran, 3/110.

(14) Bkz. Buhâri, Cum’a, 11; Cenâiz, 32; İstikraz, 20; Vesâyâ, 9; Nikâh, 81, 90; Ahkâm, 1; Müslim, İmâre, 20; Ebû Dâvud, İmâre, 1, 13; Tirmizî, Cihâd. 27; Ahmed b. Hanbel, II, 5, 54, 55.